

Els ateneus, universitat popular

Xavier FILELLA FARGAS

President del Centre de Lectura de Reus (2011-2017) i antic regidor de Cultura de l'Ajuntament de Reus (1999-2007)

Explicaré des d'aquesta tribuna que em dona l'Espai Despuig el que representen els ateneus i el moviment associatiu en el món de la instrucció de la societat i el que s'ha anomenat metafòricament "universitat popular". Detallaré també, a tall d'exemple, l'evolució d'un ateneu de referència, el Centre de Lectura de Reus, per fer-ne un paral·lelisme amb l'evolució del país.

La cultura actual, tal com la concebem, és hereva d'aquella nascuda als ateneus i altres associacions el segle XIX, durant la Renaixença, i que ha anat desenvolupant-se adquirint formes més modernes.

Les diferents formes del món associatiu han estat bàsiques per la sociabilitat del país: els ateneus (espais culturals i instructius), els casinos (espais recreatius i lúdics del món urbà i rural), les societats i els cercles que difonen unes idees, els casals com a punts de trobada i participació i els fomentos (nascuts amb la voluntat de fomentar el coneixement d'un tret particular o d'una ideologia política).

La trajectòria de molts ateneus va anar lligada de bon començament amb la voluntat de la total alfabetització de la població, amb la creació de les primeres biblioteques i espais de lectura, l'enaltiment del cant coral i popular que va difondre Anselm Clavé i que es va estendre com una taca d'oli pel país, esdevenint un instrument de lluita per regenerar la societat, defensant la catalanitat, el republicanisme i l'obrerisme. Van posar les bases d'una instrucció universal i popular. Vist amb perspectiva, podríem dir que van generar una mena d'"universitat d'abast popular".

A aquest moviment cultural s'hi van afegir altres, com l'excursionista: el 1876 es va constituir l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques i el 1891, el Centre Excursionista de Catalunya, on s'hi va fundar l'IEC. L'excursionisme aportava estima pel territori i amor a la natura amb un pensament científic i instructiu. A

més, també es van anar creant cercles artístics, museus (primer d'àmbit local), instituts científics, grups de teatre amateur, esbarts, colles sardanistes, balls populars, cobles, bandes de música, colles castelleres, centres d'estudis locals, noves manifestacions de cultura popular i de festes tradicionals.

Amb el temps, les associacions s'han anat federant i agrupant en fórmules compartides i cooperades. Com expliquen Ramon Arnabat i Xavier Ferré a la publicació editada l'any 2015 per la Federació d'Ateneus de Catalunya Ateneus, cultura i llibertat, associacionisme a la Catalunya contemporània, "aquestes formes associatives configuren la majoria del gresol associatiu, cultural, instructiu i recreatiu del país. La industrialització, la creixent urbanització de la població i l'impuls cultural que significà la Renaixença al segle XIX van impulsar la generalització dels ateneus populars, amb l'objectiu de difondre la cultura i alfabetitzar la població. Es va constituir una potent xarxa associativa de la societat civil fins a la segona República".

Amb la guerra civil, molts ateneus, com el Centre de Lectura, van córrer el perill de desaparèixer i la majoria van haver d'esperar deu o quinze anys per, a poc a poc, recuperar i fer ressorgir l'entitat. Amb el franquisme van venir els anys foscos, fins a la recuperació els anys setanta i vuitanta. La nova explosió del moviment associatiu, amb la recuperació de la democràcia, ens ha portat a què l'any 2014 hi haguessin registrades 30.125 associacions culturals a Catalunya, la meitat de les associacions de tota mena existents.

Tornem al Centre de Lectura: les enormes desigualtats socials van empènyer a obrers i menestrals a crear centres d'instrucció amb una idea essencial: el progrés, l'ensenyança, l'alfabetització. Van començar a recollir llibres, revistes i diaris que llegien en veu alta davant dels obrers i van constituir la primera biblioteca patrimonial del país. D'aquí ve el nom de Centre de Lectura. Una història, la del Centre, paral·lela a l'evolució de la societat catalana i que evidencia la importància del moviment associatiu del país, un model que ens identifica amb un abast i un recorregut que no tenen altres territoris. Els ateneus esdevenen al segle XIX i primera meitat del XX centres d'instrucció de la classe treballadora, homologables en esperit a les universitats populars nascudes a França i també a Espanya. Unes "universitats populars" que complementen la referència acadèmica central: la Universitat de Barcelona (traslladada de Cervera el 1838) i que posteriorment s'ha eixamplat amb l'actual xarxa d'universitats públiques desplegada a Catalunya i que inclou, a les comarques de Tarragona, des de fa vint-i-cinc anys, la Universitat Rovira i Virgili.

Si resseguim la història i la cultura que ha generat un ateneu com el Centre de Lectura, definit per Pere Anguera com la "universitat popular del sud de Catalunya", hi veurem molts detalls que dibuixen una línia paral·lela a l'evolució del moviment associatiu català. És un patró que es reproduïx fil per randa.

L'evolució de l'entitat ha sobrepassat segurament les expectatives inicials dels seus fundadors. En podem fer una antologia cronològica de fets rellevants:

L'any 1859 s'hi va crear la primera biblioteca patrimonial a Catalunya. Després vindrien la de l'Ateneu Barcelonès (1860), la Biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya (1876), la Biblioteca Museu Víctor Balaguer de Vilanova (1884), la Biblioteca Arús (1895) i la Biblioteca de Catalunya (1907, creada a partir la Biblioteca de l'Institut d'Estudis Catalans).

Continua editant-se la Revista del Centre, actualment en format digital, continuadora en deu etapes posteriors a les revistes El Porvenir (1860), Arts (1906), Atheneum (1911) i El Eco del Centre de Lectura. Periodico científico, literario y artístico (de 1859 a 1898, publicat durant cinc èpoques).

La secció coral del Centre de Lectura va gaudir de molt de protagonisme des de bon començament. El 1860 es va aprovar la constitució dels jardins musicals L'Euterpe, que es va inaugurar el 1862 en un concert dirigit per Anselm Clavé. L'activitat es va reprendre el 1869 fins al 1918, amb una massa coral molt activa, donant peu, amb una escissió, pròpia i habitual, del fervorós moviment associatiu a l'Orfeó Reusenc actual.

El 1901 es va fundar la Secció Excursionista, amb la voluntat científica que hem explicat, que ha aportat coneixement de l'entorn natural i en la qual hi van participar personalitats tan rellevants com el geògraf reusenc Josep Iglésies i Joaquim Santasusagna.

Es va construir un teatre als jardins el 1905, el 1918 se'l va anomenar Teatre Bartrina en reconeixement al poeta Joaquim Bartrina, instigador del projecte d'instrucció de l'ateneu juntament amb Josep Güell i Mercader. El teatre va ser renovat i ampliat el 1997, amb la implicació de Lluís Pasqual, una persona de l'entitat que ja havia participat activament de jove en la redacció de la Revista del Centre.

La Secció Científica va realitzar la primera emissió de ràdio a Reus des del teatre l'any 1923. La voluntat de progrés feia apostar per propostes pioneres en diferents camps, com era aleshores la novetat radiofònica.

Es va celebrar al Centre el I Congrés d'Ateneus de Catalunya l'any 1911 amb setanta dues ponències, entre les quals les d'Eduard Fontseré, Jaume Agudé, Francesc Layret, Antoni Rovira i Virgili, Josep Maria de Sucre, Felip Pedrell, Adrià Gual, Joan Puig i Ferrer... El segon congrés es va fer a Vilanova i la Geltrú el 1912. Posteriorment, l'any 1983, ja amb les administracions públiques catalanes reconegudes, es va celebrar a les instal·lacions del l'ateneu reusenc el III Congrés d'Ateneus de Catalunya.

El 1921 es van estrenar les noves instal·lacions després que Evarist Fàbregas comprés el 1916 el Palau del Marquesos de Tamarit, la seu actual del Centre i en la qual s'hi hostatjava en regim de lloguer l'entitat des de 1897.

Dels anys 1921 a 1936 la sala Fortuny acollí exposicions dels principals artistes catalans de l'època: l'escultor Roig i Solé, els pintors Joaquim Mir, Ramon Casas, Santiago Rusiñol, el també escultor Joan Rebull...

El 1934 el Centre va contribuir a crear el Museu de Reus, amb la cessió de moltes peces, com la galeria de fills il·lustres. A la segona meitat del segle XIX ja s'havia emprès, amb el lideratge d'Eduard Toda, la catalogació d'un museu del Centre de Lectura. A partir de la segona República la interrelació entre el museu municipal de Reus i el Centre ha estat constant i avui en dia es veu la seva complementarietat.

Els anys vint i trenta van començar les exposicions de crisantems i roses que van donar peu a l'actual Concurs Exposició Nacional de Roses que se celebra ininterrompudament des de 1948 i que actualment es du a terme a la platea del Teatre Bartrina.

Amb motiu del centenari l'any 1959 es van convocar diferents certàmens literaris amb lliurament de premis i de la flor natural. Un moviment, els dels premis literaris que durant el segle XX es va anar escampant a totes les poblacions catalanes, marcant un signe de catalanitat i normalització lingüística.

Els anys seixanta, a partir de la iniciativa de Bonaventura Vallespinosa, es van crear els Amics del Teatre, el Teatre de Cambra, una associació d'espectadors pionera i que després ha trobat rèpliques en altres poblacions amb forta tradició teatral. Després es convocarien els Premis Reus de Teatre.

El 1963 es va inaugurar el refugi de muntanya Musté-Recasens a Mont-ral, que dona aixopluc al món excursionista que s'acosta als parcs naturals del Montsant i al de les muntanyes de Prades.

A finals dels seixanta es va recuperar el català com a llengua de comunicació al Centre. La recuperació de la nostra llengua ha vingut en bona part de la mà de les associacions culturals que des de la clandestinitat primer i amb l'adveniment de la democràcia després hi van ser fonamentals. La Secció d'Educació també va incorporar les noves dinàmiques educatives que es planejaven a Catalunya.

El 1969 van començar les programacions del Cineclub, sempre en versió original i que els últims anys programa diferents cicles al Teatre Bartrina i a la sala d'actes del Centre.

La col·lecció d'assaig «Edicions del Centre de Lectura» va iniciar-se el 1979, arribant enguany al número 143. L'entitat actua també com a centre d'estudis i està integrada a la Coordinadora del Centres d'Estudis de Parla Catalana, que acull més de cent vint centres dels tres-cents que s'escampen arreu del territori.

La programació d'art contemporani ha estat una constant des del anys vuitanta i noranta i ha contribuït a donar sortida als artistes emergents, prèviament al naixement de centres d'art públic o d'espais propietat de fundacions privades.

Les escoles han agafat el relleu a la voluntat d'instrucció que va inspirar el

Centre l'any 1859. L'Escola de Dansa (des de 1948), de Música, Teatre, Idiomes (actualment italià i anglès), Art o Escriptura són avui espais de formació que apleguen centenars d'alumnes.

L'any 2010 el Centre va signar un conveni amb la Universitat Rovira i Virgili, quan n'era rector Xavier Grau, pel tal d'esdevenir una de les seus del Campus Extens que la universitat desplega a diferents poblacions del Camp de Tarragona i Terres de l'Ebre i que ha esdevingut una proposta social i educativa d'excel·lència i nou referent en el camp de la innovació universitària.

Per altra banda, intel·lectuals del país i de l'estat, artistes, literats, traductors, polítics, etc. hi han impartit els seus coneixements durant aquests 158 anys. La llista de personalitats que d'una manera o altra han estat vinculades al Centre és molt llarga: Güell i Mercader, Pere Mata, Joaquim Bartrina, Eduard Toda, Miquel Ventura, Tomàs Lletget, Martí Folguera, Pere Cavallé, Josep Recasens i Mercadé, Pau Font de Rubinat, Josep Iglésies, Salvador Vilaseca, Joaquim Santasusagna, Bonaventura Vallespinosa, Xavier Amorós, Ramon Amigó, Pere Anguera, Josep Murgades, Joaquim Mallafrè, o l'actual president, l'arqueòleg Jaume Massó.

Actualment, el Centre continua desenvolupant noves propostes contemporànies com la «Biblioteca Digital», que aplega els nous formats d'àudio, fotografia, cinema i la digitalització de fons (art, goigs). Les seccions d'història, de llengua i literatura, de ciències socials, polítiques i econòmiques, d'art, de música, d'educació, de tecnologia i de comunicació i l'excursionista estan força actives. El Centre proposa unes quatre-centes activitats cada l'any, organitza congressos, jornades, simposis i les programacions del Campus Extens de la URV; manté uns 800 alumnes matriculats a les escoles; la biblioteca compta amb 260.000 llibres catalogats i el fons d'art integra 800 obres digitalitzades.

Amb ateneus com el Centre de Lectura i com l'Ateneu de Sant Just Desvern (fundat el 1918) on som avui, s'hi pot identificar molta part del moviment associatiu, amb objectius instructius a vegades diferents però que han resultat vertebradors fonamentals de la Catalunya contemporània. Actuen a la manera de "universitats populars": són una xarxa de sociabilitat, de patrimoni i de coneixement comunitari que ens defineix, que ens identifica.

El conjunt del moviment associatiu ha generat la cultura del nostre país. No s'entendrien els equipaments nacionals si no fossin fruit de la cultura generada i induïda pels ateneus locals. El món associatiu va posar els fonaments d'una instrucció popular i ha estat la base per la qual la universitat reglada, que aporta coneixement científic i humanista, estigui a l'abast de tothom.

